

De ce Sud-Estul Europei

Cea mai recentă sinteză asupra istoriei europene, publicată sub auspiciile Fundației Europene pentru Știință (Wolfgang Reinhard (coord.), **Power Elites and State Building**, Oxford, 1996, ediția franceză, Paris, P.U.F, încă sub tipar), reluând problema fundamentelor statului „modern”, exprima regretul autorilor pentru lipsa de colaborare a istoricilor din Europa de Est. O Europă de Est restrânsă în viziunea lor la Polonia, Cehia, Slovacia și Ungaria și reprezentată finalmente doar de reputatul istoric polonez Antoni Maczak.

O primă explicație (la modă, de altfel) a unei atare situații ar fi contagiunea dintre politică și știință. „Harta istorică” sugerată de autorii volumului de față își confundă, iată, contururile cu frontierele mai mult sau mai puțin labile ale unor organisme politice pan-europene ce privesc spațiul de studiu de la Vest la Est fără a avea, adesea, privirea suficient de ageră.

O altă explicație ar curge în sensul tezelor naiv-naționaliste induse de consecințele Conferinței de Pace din 1946: departe de a fi „cu ochii pe noi”, „marea Europă” nu e interesată de istoria spațiilor „periferice” din Răsărit abandonate cu bună știință totalitarismului „de stepă”. Motivație, să recunoaștem, prea facilă pentru a fi într-un tot valabilă.

Nu avem deloc intenția – și nici competența de altminteri – de a oferi în aceste câteva pagini o „teorie” a raporturilor Est/Vest. Credem însă că motivul esențial al „exilării” spațiului Sud-Est european în registrul secundar al preocupărilor istoriografice internaționale ține de două elemente majore: *calitatea informației produse/receptate și maniera în care aceasta este pusă în circulație.*

Exceptând unele încercări ce amintesc de eforturile (din nou politice!) de „integrare balcanică”, nu există, după câte știm, nici o monografie serioasă a Sud-Estului european¹ *produsă de istoricii acestui spațiu.* Excepția – lucrarea lui L. S. Stavrianos, **The Balkans since 1453** (New York, 1963) – este tributară unei maniere de abordare mai aproape de metoda istoriografiei americane a momentului decât de exigențele cercetării comparate proprii balcanologiei.

Cu regret trebuie să observăm că, de la Nicolae Iorga și Victor Papacostea, singura tentativă românească de sinteză sud-est europeană – și aceea clar delimitată cronologic și tematic – a împlinit deja un sfert de veac (Virgil Cândea, **Intellectualul sud-est european în secolul XVII**, în volumul său **Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc**, Cluj-Napoca, 1979, p. 225-327).

Tot după cum la nivel de *istorii naționale* – și aici ne referim exclusiv la cazul românesc – chiar specialiștii interesați de acest spațiu de civilizație sunt obligați să apeleze la penibile compilații, produse de autori care continuă să creadă că enciclopedismul este o calitate la îndemâna oricui. Diferențele – absolut necesare, după opinia noastră – dintre *sinteza academică* și *vulgarizare* se estompează în mod regretabil datorită superficialității informației prelucrate, ceea ce diluează inevitabil substanța materialului, sfârșind prin a-l situa undeva la granița dintre știință elementară și jurnalism facil. Se perpetuează astfel confuzii și erori ce „aruncă” Europa de Răsărit printre „enigmele istorice” ale continentului.

Monografiile cu pretenții de seriozitate, bunăoară, utilizează ca lucrare de referință pentru istoria românilor jalnica istorie a Moldovei, publicată la Chișinău, în limba rusă, în anii '50. Justificarea – fără suport în totalitate – nu este însă complet de ignorat: nu există altceva mai bun sau, în orice caz, nu la îndemână. Zadarnică recenzia reputatului Peter Sugar (*Slavic Review*, 1986) la acest produs al lui Orest Subtelny (ne referim la **Domination of Eastern Europe, Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715**, Kingston and Montreal, 1986). Ea va fi cunoscută doar de un cerc restrâns de specialiști, pe câtă vreme „opera” care a suscit-o va alimenta încă destule „istorii globale”. Firește, a pune în paralel pe Dimitrie Cantemir și pe Mazeppa înseamnă, cum observa Sugar, a compara merele cu portocalele și a le găsi identice din simplul motiv că ambele au coajă. Numai că sunt prea puțini aceia care știu, vor și pot să treacă de această „coajă”.

Întrebarea, retorică, ce deschide aceste pagini rămâne încă sfidătoare în picioare: *de ce?*

Fie-ne permis să credem că, în prezent, mecanismele formării „imaginii” Sud-Estului Europei în Occident nu se deosebesc prea mult de ceea ce însemnau ele acum trei sau patru sute de ani. La 1595, Apusul afla – cu entuziasm de altminteri – de izbânzile antiotomane ale lui... Sigismund Bathory² în vreme ce aici se cristaliza mitul lui Mihai Viteazul grație lui Stavrinov și Palamed.³

Dacă dicționarele franceze ale veacului XVII asimilau *despotismul* cu regimul politic din Moldova și Țara Românească nu este, evident, pentru că autorii lor l-ar fi citit pe Wittfogel, ci pentru că dispuneau de o informație superficială ce confunda Principatele cu Poarta Otomană – puterea suzerană.⁴ Sau, mai degrabă, pentru că dețineau *un alt tip de informație* în comparație cu care cartea lui Georges Castellan, **Histoire des Balkans (XIV-e – XX-e siècles)**, Paris, 1989 – un alt exemplu de „sinteză imposibilă” – ar fi o capodoperă.⁵

Altfel spus, și atunci, ca și acum, Sud-Estul Europei era cunoscut în „opinia publică” occidentală mai degrabă din ceea ce se scria *acolo* despre realitățile de *aici* din simplul și îngrijorătorul motiv că informația era rezultatul *zvonului* și *colportajului*. Iată de ce diferența dintre aberantele povestiri germane despre Vlad Țepeș și cu mult mai ciudatele superproducții cinematografice „tip Dracula” nu este decât una de tehnică. Faptul că, pentru mulți oameni, chiar cu pretenții de cultură, capitala României este Budapesta sau Sofia, și viceversa, are aceeași conotație acum, ca și relatarea răsacrelor lui Ștefan Vodă cel Tânăr „Belicane” în textele spaniole de secol XVI.⁶

Distorsiunile de imagine și coruperea de termeni, încă prezente din păcate, vor fi suscitată reacțiile erudiților noștri de la Dimitrie Cantemir și Stolnicul Cantacuzino până azi. Cauzele lor rezidă în *maniera* și *căile* prin care se produce și se difuzează informația științifică.

„Naționalizarea” și regionalizarea excesivă a studiilor balcanice „opacizează” comunicarea cu istoriografia europeană. Pe primul nivel, izolarea națională răspunde cel mai adesea unei conjuncturi politice în care particularismul tinde să primeze asupra unității, fragmentul asupra întregului. Astăzi, ca și la începuturile balcanologiei, acest fenomen este o realitate.⁷ Ceea ce duce, pe de o parte, la ignorarea principiilor sintezei: „Pour étudier il faut diviser et pour comprendre il faut revenir à l'unité du sujet”. Sub presiunea istoriei naționale, multe cercetări riscă să eludeze această revenire la unitatea originară a obiectului de studiu, de care amintea Nicolae Iorga, pierzând în același timp dimensiunea comparatistă inerentă studiilor sud-est europene.⁸

Într-un spațiu de civilizație în care plurilingvismul și „cosmopolitismul regional” (fie-ne iertată contradicția în termeni) sunt elemente perene ale evoluției istorice – cel puțin pentru epoca modernă –, un spațiu care propune și cultivă formule de universalitate proprii, axate pe structuri mentale specific modelate, în respectul unor principii și valori aparte, de regăsit în toate registrele producției spirituale, de la *folclor* (Adrian Fochi)⁹, la *limbajul figurativ* (Al. Duțu)¹⁰ sau *modelul intelectual* (Virgil Cândea), nevoia naturală de universalitate integrează contingențele într-un model particular de viziune globală asupra lumii. O viziune ce-și datorează reperatele credinței ortodoxe și moștenirii spirituale bizantine – amplu „difuzată” în faza de „unificare” indusă de dominația otomană. Asta nu înseamnă deloc că am avea de-a face cu un antagonism între „omul european” și cel „balcanic”, între spiritul european și un „spirit balcanic” definit în nuanțe nete ca opus primului. Tocmai acesta este punctul lăsat „descoperit” de o cercetare ce omite că istoria națională a popoarelor din zona de care ne ocupăm presupune o tratare interrelațională.

Sud-Estul european nu este numai un „Bizanț după Bizanț”, un spațiu prin excelență omogen. Tocmai diversitatea formulilor sale de exprimare, permanenta circulație de modele de prestigiu îi definesc interesul și ineditul.¹¹ Se poate vorbi, am crede, de o *coerență dinamică a modelului cultural balcanic* în care mecanismele aculturației coagulează influențe diverse, cimentează, dar și destramă structuri și tipuri de atitudine, pun în mișcare curente de idei ce converg în cristalizarea unui aspect specific cu puncte de interferență comune „sub-regiunilor culturale” (Tudor Vianu) componente.¹²

Pe coordonatele spațiului și timpului avem sub ochi un cadru de civilizație „mișcat” de la Est la Vest ce-și mută progresiv centrul de greutate, o dată ce avansăm către veacul XIX, dinspre Levant către ceea ce ne-am obișnuit a numi Europa Centrală. În veacurile XVIII și XIX, Budapesta și Viena devin punctele centrale ale „coridoarelor culturale” (Răzvan Theodorescu) ce asigură contactul cu Apusul iluminist. Această deplasare Est/Vest explică imposibilitatea trasării unor granițe fixe și imuabile ce ar delimita de o manieră tranșantă Sud-Estul de „marea Europă”.

Analiza secolului XVI sud-est european nu poate face abstracție de rolul orașelor italiene (în special Venetia), în veacul următor „...Bucureștii sunt, paradoxal, mai aproape de Ierusalim și Cairo decât de Viena sau Roma”, analiza comparativă trebuind a-și căuta termenii în primul rând în Orient.¹³ Secolul iluminist însă își prezintă un Sud-Est european în „expansiune” către Vest, centrele culturale tradiționale trecând treptat în planul secund.¹⁴ Dinamica frontierelor de civilizație obligă așadar la o dinamică pe măsură a studiului acesteia.¹⁵

Din acest punct de vedere, dacă admitem, bunăoară, *fanarioții* ca „intermediari ai integrării europene” (Paul Cornea), după mai vechea sugestie a lui Nicolae Iorga, atunci nu putem aborda acest subiect decât ca pe un *fait de civilizație*. Fapt ce depășește de departe granițele Principatelor sau axa raporturilor bilaterale româno-grecești. Ca „intermediari culturali” (Michel Vovelle) – politica fiind la rândul-i o formă de cultură –, fanarioții sunt un fenomen general sud-est european în tratarea căruia, deja, etapa comparației regionale trebuie deschisă obligatoriu către o viziune pan-europeană.

Istoria intelectuală a Sud-Estului european, acea „synthèse historique de l’humanité de Sud-Est de l’Europe” propusă cândva de Mihai Berza, nu se poate face prin urmare de o manieră închisă.¹⁶ Ca spațiu de convergență a unor influențe diverse, Sud-Estul a fost și este în permanentă legătură cu civilizația europeană, mai mult, este o firească parte a acesteia. De unde caracterul cvasi-tautologic al problemei „integrării”, ce se reduce mai degrabă la *recunoașterea normalității*.¹⁷

Aceste aspecte țin deja de al doilea registru al comparatismului. Analiza comparată aplicată spațiului „balcanic” nu trebuie să se mărginească la frontierele sale geografice. Tot după cum istoriile naționale repliate asupra lor însele blochează comunicarea regională zădărniciind tentativele de sinteză, de aceeași manieră „sinteza balcanică” este de pus în permanentă legătură cu abordările istoriografice europene. Lărgirea ariei comparatismului dincolo de evoluțiile locale poate fi, am crede, una dintre metodele de a readuce cercetarea Sud-Estului în registrul major al preocupărilor istoriografice europene.

Lucru, paradoxal, înfirmit mai dificil pentru istoricii de azi decât pentru fondatorii balcanologiei ca știință comparativă. Circulația ideilor e însoțită și determinată de circulația vectorilor lor de transmisie: oamenii și cărțile. Or, aceasta e încă o gravă problemă pentru toate cercurile științifice sud-est europene.¹⁸

Revenind la absențele pe care lucrarea coordonată de W. Reinhard le invocă, vom sesiza, citind studii ca ale lui Wim Blockmans, Steiner Stupphennel sau Gunner Lindt, apariția pe scena „marii istoriografii” a unor teritorii până de curând catalogate ca „excepții”. Fărăste, fiecare spațiu de civilizație este, prin sine însuși, particular, este o excepție. Cu atât mai mult dacă este legat de un vector de comunicare dificil de integrat în circuitul internațional. Or, limbile olandeză sau norvegiană sunt aproape tot la fel de „excepționale” precum româna, sârbo-croata sau greaca. Odată vectorul de comunicare „adaptat”, informația are prima șansă să circule. O șansă necesară, dar nu și suficientă. Rămâne problema „comprehensibilității” care devine posibilă, în opinia noastră, doar în măsura în care particularitățile

zonele sunt puse în valoare prin raportare la modele teoretice deja consacrate și acceptate pe plan continental. Nu pledăm deloc pentru o „teorie a formelor fără fond“, ci mai degrabă pentru o „formalizare europeană“ a fondului oferit de analiza civilizației balcanice care ar putea înlesni găsirea unui numitor comun pentru limbajul științific în circulație pe axa relațiilor Vest/Est.

Element ce ar motiva o dată în plus interesul pentru Sud-Est – prea puțin cunoscut în Occident tocmai pentru că este prezentat de o manieră „închisă“. A explica cursul specific al unei istorii naționale sau zonele prin eterna raportare la propriile sale definiții metodologice, fără ecou pe plan internațional, înseamnă a bloca implacabil comunicarea. Viziunea pan-europeană aplicată Sud-Estului – iată ce credem că lipsește și riscă să facă fără interes spațiul de care ne ocupăm. Cu atât mai regretabil cu cât, fără participarea sa, orice „model teoretic“ aplicabil Europei este condamnat să rămână incomplet.¹⁹

Nu trebuie înțeles prin aceasta că negăm valoarea studiilor anterioare dedicate spațiului balcanic. În tot timpul scurs de la „manifestul“ lui M. Budimir și P. Skok, de la clasicele contribuții teoretice ale lui N. Iorga și V. Papacostea, s-a construit – adesea în împrejurări mai degrabă potrivnice – un *domeniu de cercetare*. Actuala conjunctură tinde să se asemene tot mai mult cu faza „particularismului național“ invocată de autorii citați, ceea ce ar putea determina disfuncționalități majore pentru istoriografiile naționale, cu implicații evidente la nivelul general al studiilor comparate de balcanologie. În asemenea condiții, știința istorică este mai conștientă ca oricare că temeiurile unității civilizației balcanice nu sunt revocabile, nu sunt un fenomen de care merită să ne aducem aminte sau să uităm funcție de o anumită ambianță politică. Este limpede, de asemenea, că valoarea studiilor de până acum poate constitui deja o bază de plecare către acea „istorie comparată a culturilor sud-est europene“ de care amintea V. Cândea, pe linia deschisă de V. Papacostea și întărită de Mihai Berza. **Enciclopedia civilizației balcanice** sau **Dicționarul istoric al spațiului balcanic** sunt sinteze ce așteaptă să fie scrise.

Iată de ce continuăm a crede că semnele de întrebare ce ar putea umbri activitatea acestui domeniu de cercetare sunt și vor fi fără obiect. Tocmai modificarea peisajului geo-politic regional – atât de asemănător celui de după 1918 – motivează, în opinia noastră, necesitatea aprofundării studiilor sud-est europene. Considerăm că un domeniu al științei nu poate fi trecut în subsidiar decât eventual în măsura în care studiul său a clarificat elementele centrale care-l definesc, iar sintezele ce vor fi fost produse ar constitui baza esențială de documentare pentru evoluțiile sale majore. Nu credem deloc în teza „epuizării“ unui teren de cercetare istorică. Fiecare generație, fiecare epocă are propria sa viziune despre trecut, studiul istoriei aducând în permanență în prim-plan adevăruri subiective ce reflectă o anumită manieră de înțelegere. Cazul dezbaterilor istoriografice asupra Revoluției Franceze, ce nu conțin de două sute de ani încoace, stă mărturie în acest sens.

Studiul Sud-Estului european nu a fost și nu este doar o modă, rezultatul unor conjuncturi sau decizii politice; prin urmare, nu politicul îi poate determina cursul și prioritățile. Existența unui institut specializat și respectat pe plan internațional, a

unor contribuții științifice de ținută probează, în opinia noastră, valabilitatea acestui fapt.²⁰

Cei mai importanți istorici români au fost recunoscuți ca autorități nu atât pentru studiile lor de „istorie universală” (dar ce înseamnă finalmente „istorie universală?”), cât pentru originalitatea cercetărilor dedicate istoriei regionale. Considerăm că ar fi un trist paradox ca tocmai istoriografia română, care le datorează atât de mult, să-i considere o etapă depășită în dezvoltarea sa.

Prioritatea rămâne deci *nu* abandonarea studiului Sud-Estului, care ne-ar nega pe noi înșine, ci abandonarea – acolo unde este cazul – a excesivei localizări geo-istorice a studiului acestuia. „Formulele de universalitate” cultivate de civilizația balcanică constituie un aport important la civilizația europeană căreia trebuie să a fi integrate.

Note

1. Trebuie să precizăm că ne raliem poziției teoretice exprimată de Victor Papacostea în ceea ce privește denumirea spațiului în discuție. Înțelegem termenul de *Sud-Est european* ca pe o noțiune ce include *Balkanii* din punct de vedere geografic. Contagiunea existentă între termeni, urmare a folosirii lor îndelungate ca sinonime referitoare la aceeași realitate geo-istorică, explică utilizarea lor alternativă în rândurile de mai jos; vezi V. Papacostea, **La Péninsule Balkanique et le problème des études comparées**, în „*Balkanica*” VI, p. I-XXI. Pentru un punct de vedere recent a se vedea articolul Mariiei Todorova, **The Balkans: From Discovery to Invention**, în „*Slavic Review*”, 53, 2, 1994, p. 453-482, ambele reproduse în antologia din prezentul volum.
2. Ne-am permis să utilizăm informațiile sugerate de cercetările colegului nostru Ovidiu C. Cristea, **Câteva contribuții privind ecoul bătăliei de la Călugăreni în Occidentul european**, *S.M.I.M.*, XIV, 1996, p. 41-48.
3. Se cuvine să amintim aici studiul fundamental și adesea prea repede uitat al lui Iulian Ștefănescu, **Epopeia lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în secolii XVII și XVIII**, în volumul *Opere istorice*, București, 1942, p. 77-110 (prima versiune în *R.I.R.*, IV, 1934, p. 141-174), care reia idei deja schițate de Demostene Russo: **Poeme grecești întru slava lui Mihai Viteazul**, în *Studii istorice greco-române*, I, București, 1938, p. 102-156.
4. Aspect semnalat în treacăt de Denis Richet, **Autour des origines lointaines de la Révolution Française: élites et despotisme**, în „*Annales E.S.C.*”, 1, 1969, p. 17, cu referire la dicționarele Richelet (1630), Furetière (1690) și Trevoux (1704). Demersul Doinei Lemny, **Știri despre români în dicționare istorice din secolul al XVIII-lea** (în I. Așgîroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian (ed), *Românii în istoria universală*, I, 1986, p. 163-169) ignoră aceste elemente.
5. O critică sistematică a lucrării citate se găsește în recenzia lui Andrei Pippidi, *RESEE*, XXXI, 1993, 3-4, p. 442-445.

6. Este vorba aici despre corespondența lui Pietro Martire d'Anghiera (scrisoare din 23 martie 1523) în care principele moldovean era alăturat tiranilor antici Phalaris și Busiris. Mulțumim d-lui prof. Andrei Pippidi, care a avut amabilitatea de a ne comunica informația încă inedită.
7. Situație semnalată încă de Nicolae Iorga în **Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe**, Paris, 1939, p. 3. La rândul lor, P. Skok și M. Budimir puneau această stare de fapt pe seama reverberațiilor romantismului naționalist al veacului XIX: **Le but et la signification des études balkaniques**, în „*Revue Internationale des Études Balkaniques*“, I, 1934, p. 4-5. Mai recent, acest risc al izolării era sesizat de Mircea Muthu: **Bălcănologie**, în *Alchimia mileniului*, București, 1989, p. 219, unde autorul adăuga considerațiile sale celor exprimate de Ilia Konev în **Relații literare reciproce și procesul literar**, Sofia, 1974.
8. N. Iorga, **op. cit.**, p. 8.
9. Amintim aici doar **Paralleles folkloriques sud-est européennes**, în *RESEE*, I, 1963, p. 517-550. Argumentele sunt reluate de autor în **Recherches comparées de folklore sud-est européen** (=AIESEE, **Études et documents concernant le Sud-Est européen**, 6), București, 1972.
10. Cf. **Cultura română în civilizația europeană modernă**, București, 1978, p. 30 și urm., unde se remarcă necesitatea studierii „structurilor mentale, singure în măsură să explice persistența unor modele de exprimare și adoptarea altora“, altfel spus, a resorturilor intime ale coerenței de atitudine, rezultat al unor fundamente spirituale similare. Coerență ce nu vrea să însemne neapărat omogenitate fără excepții.
11. La acest punct se cuvine subliniat din nou schimbul de idei „turco-balcanic“, ce implică din punct de vedere metodologic revalorizarea „turcocratiei“ ca etapă unificatoare în istoria civilizației sud-est europene. Asupra acestui aspect atrăgeau atenția P. Skok și M. Budimir, **op. cit.**, și, mai recent, Virgil Cândea, **Intellectualul sud-est european...**, deja citat. O tendință inversă e de regăsit încă și azi în multe lucrări științifice occidentale ce asimilează adesea Sud-Estul european cu Imperiul Otoman, ignorând autonomiile regionale și valențele specifice ale practicii dominației otomane. E vorba, în fapt, de un alt clișeu ce își are originea în literatura secolelor XVII și XVIII, alimentată de relatările călătorilor străini în regiune.
12. Vezi Theodore Papadopoulos, **Acculturation Problem in the Balkan Peninsula**, în *Actes du I-er Congrès International des Études Sud-Est Européennes*, IV, *Histoire, XVIII-e – XIX-e siècles*, Sofia, 1969, p. 751-759. Autorul își construiește teoria pe dinamica triumphiului funcțional aculturație/transculturație/deculturație.
13. Virgil Cândea, **op. cit.**, p. 229.
14. Harta iluminismului sud-est european, recompusă de Paschalis M. Kitromilides (**Cultural Change and Social Criticism: the Case of Iossipox Moisiodax**, în *History of European Ideas*, 10, 6, 1989, p. 669), ilustrează clar acest fenomen.
15. Vezi sugestiile lui Tudor Vianu **Les régions culturelles dans l'histoire des civilisations et le Colloque de civilisation balkanique**, în *Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques*, Sinaia, 1962, p. 11-14.
16. Tentația sintezei este, firește, mult mai veche. P. Skok și M. Budimir în articolul citat, apoi Victor Papacostea (pe urmele lui Nicolae Iorga) sunt dintre primii care au schițat proiecte de sinteze istorice aplicate spațiului balcanic. Dar nici **Enciclopedia balcanică** gândită de acesta din urmă, nici proiectatele *dicționare poliglote*,

care să reia tentativele cărturarilor veacului XVIII, nu au apucat a fi finalizate. Ceea ce nu poate să nu ne amintească de marea sinteză neterminată a lui Gheorghe Brătianu, **Marea Neagră**, ce ar fi devansat cu câteva decenii **Mediterana** braudeliană. Proiecte similare sunt de întâlnit la Denis Zakithynos, **État actuel des Études du Sud-Est européen (Objets, methodes, sources, instruments de travail, place dans les sciences humaines). Remarques liminaires**, în *Bulletin de l'AISEE*, VIII, 1-2, 1970, p. 38-39, reprodus în antologia din prezentul volum. Sunt de asemeni de amintit sugestiile tematice ale istoricului albanez Mahir Domi: **Moments de l'histoire des idées en Albanie du XVI-e jusqu'à la fin du XIX-e siècle**, *ibidem*, IV, 1-2, 1966, p. 37-38.

17. Aspecte adesea discutate în istoriografia sud-est europeană. Trimitem aici la considerațiile ceva mai recente ale lui Basilike Lourdas: **Osteuropa – eine Gebiet für Kulturconvergenz**, în „*Balkan Studies*”, 21, 1980, p. 297-328.
18. Ideile lui I. D. Șişmanov, unul dintre precursorii studiilor balcanice, sunt, iată, încă de o dureroasă actualitate. În corespondența sa cu Ion Bianu, savantul bulgar scria: „Quelques Congrès des savants balkaniques (voilà un nouveau terme), quelques expositions de tableaux communes, quelques excursions même des touristes intelligents, ferait plus pour nous connaître mutuellement que tous les actes diplomatiques [...] un rapprochement en nous réunissant par exemple de temps en temps dans les différents centres de nos états (Bucarest, Sofia, Belgrad, Athènes...) (Șişmanov către Ion Bianu, 20 X 1898), apud Elena Siupiur **La chanson du frère mort dans la poésie des peuples balkaniques et la correspondance de I. D. Schischmanoff, B. P. Hasdeu et Ion Bianu**, în *RESEE*, VI, 2, 1968, p. 359. Mulțumim autoarei pentru amabilitatea cu care ne-a comunicat acest material.
19. Până și respectata sinteză braudeliană, **Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVI-e – XVIII-e siècle**, Paris, Armand Colin, 1979, acuză grave lacune de documentare relative la spațiul balcanic. Mai noile contribuții teoretice ale istoriografiei occidentale ajung la încheieri pe care tind să le generalizeze la nivel european (vezi Ana-Maria Rao, Steiner Stupphennel, **Power Elites and Dependent Territories** în W. Reinhard (ed.), *op. cit.*, p. 77-99) eludând nuanțările – importante, după opinia noastră –, pe care le poate induce studiul Sud-Estului european.
20. Sunt de reamintit aici: considerațiile de perfectă actualitate ale lui Victor Papacostea: **La Roumanie et les études balkaniques**, în *RESEE*, XXII, 3, 1984, p. 229-232 (studiu editat de Cornelia Papacostea-Danielopolu și Nicolae-Șerban Tanașoca).